

לע"ו
אבי מור, הכ"מ

קידמתי לברוח תרשישה (עיונים בספר יונה)

קולמוסין הרבה נשתברו על נסיונות לפתור את חידותיו של ספר יונה. אין ספק שמעבר לסיפור המעשה בנביא המתמרד זהו חיבור בעל משמעות פילוסופית, הנידונה דרך מעשיו של יונה ותגובותיו של ה' – כדוגמתו של ספר איוב¹. אך שלא כספר איוב, שבו מובעות האמונות והדיעות בנאומיהן של הדמויות השונות שבספר, ספרנו חסכן בדברים. השיחות אשר בספר מועטות. מופיעים דיאלוגים שלכאורה; למעשה קשה לראות בהם דיאלוגים "אמיתיים" (פרט לשיחת הבירור בין המלחים ובין יונה). מה שנראה כחילופי דברים בין יונה ובין ה' (פעמיים בפרק ד') הוא לאמיתו של דבר – אם נתייחס לצד הענייני – מונוולוג קצר של אחד הצדדים. תגובתו של ה' על קובלנת יונה (ד'), (ד) אינה תשובה של ממש. גם השיחה בפסוקים ת-יא אינה שיחה ממשית, ושאלת ה' ותשובת יונה אינן אלא סממן ריטורי.

יתרה מזו: דומה, שבכוונה תחילה בונה המספר את סיפורו על חידות, סודות ורמזים, המחייבים את הקורא לחזור ולקרוא בו שוב ושוב, ואז יגלה בו בכל פעם פנים חדשות². ויש אשר גובר הצורך האמנותי אצל המספר, והוא מביא לידי כך, שפרטים חשובים של מהלך הדברים נשארים עמומים³. משום כך, כדי להבין את המסר – או המסרים – של הספר⁴, מנסה הפרשן להיאחז בכל פרט, גלוי וחסוי, הנמצא בספר; באמצעים האומנותיים – בצורה, במבנה, בניסוחים, בבחירת המלים. כמו כן הוא מנסה להיבנות על שיקול הדעת ועל סבירות עניינית וספרותית.

מבין הגישות השונות לגבי עיקרו של הספר נראית לנו זו הרואה במרכז את פרשת הנביא המתלבט והנאבק על האמת שלו: תיקון עולם במלכות הצדק⁵; עם זאת, תופס

1. קויפמן, עמ' 283; א' רופא, עמ' 135-136. לוי רואה בספרנו לא רק שתי עמדות, זו של הנביא, וזו של ה', אלא אף עמדה שלישית: זו של בעל הספר, המתחבט בין שתי ההשקפות הנכוחות – אך המנוגדות – הללו. וראה עוד בהמשך. עצם מעשה ההתמרדות של הנביא העסיק הרבה את הקדמונים. דוגמה המבטאת את מצוקת הפרשן היא דרך ביאורו של הפרשן הקראי יפת בן עלי, הרואה ב"בריה" מלה נרדפת לזריזות למלא את צו ה', ובדרך הקצרה ביותר; ובדרך דומה הולך ומפרש יפת את המשך הסיפור. לשיטתו, יונה אף ידע שה' יעשה עמו נסים ביס. לעניין זה ראה: מ' צוקר, "האפשר שנביא יחטא?", **תרביץ** לה (תשכ"ו), עמ' 149-173; ולעניינו: עמ' 166-170.
2. לענין ההפתעות שמזמן המחבר לקורא ראה: H. Hauser, "Jonah: in Pursuit of the Dove", **JBL** 104 (1985), pp. 21-37.
3. נוסף על הבעיות הפרשניות המרכזיות שבספר, רבות גם השאלות המשניות, הניתנות להתפרש בצורות שונות; ראה, למשל, הנושאים הנידונים בהערות 13, 46, 53 להלן.
4. השווה דבריו של וינברג, עמ' 22.
5. ראה: סימון, עמ' 291. ראה גם הערה 21 להלן.

מקום חשוב גם עניין אנשי האנייה ואנשי נינוה⁶, אשר בסופו של דבר פונים אל דרך האמת.

אין כוונתנו לעסוק כאן במכלול העניינים שבספר, ואף לא לדון בשאלות המרכזיות, אלא רק לעמוד על נקודות אחדות, אולי משניות, אשר נראה לנו שלא עמדו עליהן, או שלא נתבררו די צורכך⁷.

א. "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת"

1. חטאתם ותשובתם של אנשי נינוה

השליחות שהוטלה על יונה היא מיוחדת במינה. זהו המקרה היחיד, שהאלקים מודיע בידו נביאו, שהוא פונה להעניש עיר של נכרים, ולא על חטאים כלפי עם ישראל, כי אם על חטאים שחטאו יושביה בינם לבין עצמם. לא נאמר במפורש במה חטאה נינוה; ובדברי ה' אל "יונה", "קום לך... וקרא" (א', ב) גם לא נאמר מה עונשה⁸. את זאת ילמד הקורא מאוחר יותר, כאשר יונה "יקום וילך" לנינוה ו"יקרא" עליה (ג', ג-ד), בהתאם לציווי. אפיונה של העיר החוטאת נעשה באמצעות העונש הצפוי לה, הפיכה (ג', ד), שהוא העונש המיוחד לסדום ולעמורה (בראשית י"ט, כא, כה, כט; דברים כ"ט, כב ועוד)⁹. במבט לאחור חוזר הקורא ונוכח, שגם בציווי שנמסר ליונה כבר נרמז כובד חטאיה: רעתה כה רבה, עד כי הגיעה כביכול עד כסא הכבוד (ראה א', א) – בדומה לנאמר בסדום (בראשית י"ח, כא). נינוה זו נתפסת אפוא כמין סדום חדשה, וגם היא אחריתה תהיה כאחריתה של סדום. ואילו חטאה הספציפי שזכר, החמס (ג', ח)¹⁰, יוצר אסוציאציה עם דור המבול (בראשית ו', יא, יג) שגם עליו נגזרה כלייה בגלל כובד חטאיו. אותו קישור סמוי עם סיפור המבול¹¹ עולה גם בסיום העניין, לאחר שחזרו אנשי נינוה

6. סימון, עמ' 306-308.
7. במסגרת זו לא נוכל לציין לכל הספרות העשירה המגיעה לכמה מאות כותרים. ראה למשל הביבליוגרפיה המפורטת בחיבורים הנזכרים אצל לוי, עמ' 236, הערות 4, 5, ואצל מגונט. גם במקצת מן החיבורים הנזכרים בהערות בשולי מאמר זה מובאת ביבליוגרפיה עשירה.
8. ואולי אף לא עצם העובדה שנינוה צפויה לעונש. הדבר תלוי בהבנת ההיגד "כי עלתה רעתם לפניי" (א', א), אם המלה "כיי" כאן היא פתיחה למשפט הסבר, או שהיא פותחת כאן את הדיבור הישיר; מהו "ירעתם" (ומהי "עלתה") בהקשר זה: חטאם, או הרעה שתבוא עליהם. ואולי יש כאן כפל משמעות. הפרשנים נחלקו בזה; וראה גם: גויטיין, עמ' 84 ובהערה; מגונט, עמ' 153, הערה 133. מכל מקום, ברור לחלוטין שהי הודיע לנביא שהוא מתכוון להחריב את נינוה בגלל חטאיה.
9. "לשון הפיכת ערים בתנ"ך חלה תמיד על סדום ועמורה"; ראה א' רופא, עמ' 137.
10. "חמס" במקרא הוא מונח כללי המתייחס למעשי עוולה ורשע בכלל, ולא רק לגזל. גם הצירוף "אשר בכפיהם" הוא ביטוי מושאל; ראה למשל שופטים י"ב, ג, ורבים כמוהו. השווה גם ישעיה א', יב. המלים "חמס" ו"יבכף" באות יחד פעמים הרבה במקרא; כגון ישעיה נ"ט, ו. אצל חז"ל נתפס המושג הזה, על דרך הצמצום, כמקביל ל"גזל"; ובהתאם לזה תיארו בצורה ציורית (במגמה אוהדת, או לא אוהדת) את השבת "החמס אשר בכפיהם" של אנשי נינוה; ראה המקורות המצוטטים בילקוט שמעוני, ח"ב תק"נ-תקנ"א, וכן הערה 24 להלן.
11. הקונוטציות, וכן האסוציאציות, העולות אצל הקורא, אינן מצטמצמות בתוך הספר, אשר הוא עוסק בו, אלא הן באות גם מתוך מכלול המטען התרבותי של בן התקופה. מערכת השוואות הספרותיות והניגודים מתפרסת אפוא גם אל ספרי המקרא האחרים, ובוודאי אל חלקים מפורסמים כמו בתורה. לעניין זה ראה בהרחבה, למשל, אצל מ' גרסיאל, **ספר שמואל א', עיון ספרותי במערכי השוואה, באנאלוגיות ובמקבילות** (רמת גן תשמ"ג), בעיקר עמ' 16 ואילך, ובספרות המובאת שם. יש הרואים סמליות, לעניינים שונים, בשמו של הנביא, "יונה"; ראה האזור (לעיל הערה 2), עמ' 22. ושמה יש לראות קשר לעניין המבול, והיונה היא מבשרת ההצלה. ראה גם הערה 38 להלן.

בתשובה: שלא כדור המבול, זכתה נינוה קריית החמס לקריעת רוע גזר דינה. ראוי לעמת את יחסו של ה' אל אנשי נינוה עם התייחסותו אל אנשי דור המבול:

ה' ניחם על הרעה שגזר על נינוה (יונה ג', י')	ה' ניחם על בריאת האדם (בראשית ו', ה-ז)
"וירא האלקים את מעשיהם כי שבו מדרכי הרעה וינחם האלקים על הרעה... ולא עשה	"וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ... וינחם ה' כי עשה את האדם...
(ה' חס על ברואיו, יונה ד', יא) (ואני לא אחוס על נינוה... אשר יש בה...)	אמחה את האדם אשר בראתי... מאדם עד בהמה... כי נחמתי כי עשיתם."
...רבו אדם... ובהמה רבה?"	

2. יונה קורא אל אנשי נינוה

ציוויו הראשון של ה' אל יונה, "וקרא עליה, כי עלתה רעתם לפני" (א', ב), מוצא אל הפועל באיחור, כאשר בסופו של דבר הלך הנביא לנינוה¹² וקרא, "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת" (ג', ד)¹³. מתוך ניסוח זה קשה לדעת, מה היו הדברים ש"קרא" יונה בבואו בנינוה. האם התהלך בעיר והשמיע שוב ושוב את חמש המלים הללו? ושמה המלים הללו הן סיכום ממצה שנותן בעל הספר לדברים שהכריז הנביא¹⁴? אפשרות זו האחרונה סבירה, שכן תכופות בפרקי הסיפורת במקרא אין ציטוט מילולי של המדברים, אלא הבאת עיקרי הדברים¹⁵. והאם גם הסביר יונה, שהחורבן בא בשל חטאיה הכבדים של נינוה? האם גם הוסיף ואמר, שיש עדיין פתח להצלה, ושביצוע גזר הדין תלוי במעשיהם של יושביה?

אנו נוטים לדיעה, שבניגוד למקרים רבים, שבהם דורש הנביא מן השומעים לשוב בתשובה, וההודעה שבפיו על החורבן הממשמש ובא נושאת אופי של איום מותנה – לא נצטווה יונה לומר דברים כאלה לאנשי נינוה¹⁶. יתרה מזו: בניגוד למסופר בירמיה כ"ו, ג,

12. את הבדלי הלשון בין א', ב לבין ג', ב תפסו בצורות שונות; ואפשר שמובע כאן ההבדל שבין הארת הפנים אל הנביא, הנתפס כשותף, כביכול, של ה' לתכניותיו וביצוען (א', ב) לבין מי שמקבל פקודות בלבד, ללא הסבר (ג', ב).

13. אין ספק, שהקריאה "עוד ארבעים יום" הייתה במצוותו של ה', אכן, מוצאים אנו, שנביאים מתעוררים מעצמם להכריז על מופת או על פורענות. ראה במדבר ט"ז, כח-לא; שמואל א' י"ב, טז-יח; מלכים א' י"ז, א; י"ח, כג-לט, ודומיהם, ולדעת רוב הפרשנים, מעשי פלאות אלה היו ביזמת הנביא עצמו. במקרה שלנו אין שום סבירות עניינית או ספרותית להנחה, שאת ארבעים ימי ההמתנה קבע יונה מדעתו.

14. שים לב לניסוח ה"טלגראפי". אינך יכול להשמיט ולו אף מלה אחת מתוך ההיגד הקצר הזה:

15. ראה בקשר לזה את ציטוט דברי ארבע מאות הנביאים מל"א כ"ב, ו, יב.

16. ראה: אביעזר, עמ' 25.

שממנו משתמע כי ה' הוסיף והסביר לנביא, בינו לבינו, שמטרת שליחותו היא, לאמיתו של דבר, "אולי ישמעו, וינחם ה' על הרעה אשר חשב לעשות להם"¹⁷, לא ברור כלל אם ה' אמר דבר כזה ליונה¹⁸. ואם תאמר, אם כן, לשם מה נשלח הנביא? כיצד היה עליו להבין את תכלית שליחותו אל נינוה? מסתבר, שיונה הבין את תפקידו, להיות מבשר החורבן (השווה ירמיהו א', י), ותפקידו להשמיע לעיר את גזר הדין קודם ביצועו – בעוד ארבעים יום¹⁹. ובה בשעה קיננה בו התחושה, שהדבר לא יצא אל הפועל²⁰, כיוון שהי' ימצא לו תואנות שלא לקיים את דברו – והנוחה שבהן: חזרתה של נינוה בתשובה²¹. נראה אפוא, שלא מפי יונה למדו אנשי נינוה, שעליהם לחזור בתשובה. מקצת מן הדברים הסיקו מעצמם; הדרכה מעשית נוספת קיבלו מאת מלכם. הם ראו בהשהיית ביצוע גזר הדין הענקת ארכה, המאפשרת לעוקר אל האלקים²². בניגוד לסערה, המאיימת על אנשי האנייה (בחלקו הראשון של הסיפור, א', ד-ה)²³, הסכנה במקרה זה לא נראתה מוחשית. אף על פי כן, היענותם של אנשי נינוה לדברי יונה היתה מיידית. הם מאמינים באמונה שלמה, שהאיש הזר נביא הוא, ודבר האלקים בפי. הם קוראים צום ומתכסים שקים, ואחר כך, בעידודו ובהנחייתו המדויקת של מלך נינוה, מתקנים את מעשיהם. אין ספק שיש כאן מעשה קלאסי של חזרה בתשובה, ולהערכה כזאת זוכה הוא אצל חז"ל, המצביעים עליו כעל דוגמה לחיקוי (משנה תענית ב', א, ובבבלי על המקום)²⁴. אנשי נינוה לא ראו בזה גזירה שרירותית שנגזרה מלמעלה, כמין גורל (moira) במחשבה היוונית), שאין לו קשר למעשיו או למחדליו של האדם, אלא תפסו, שמעשיהם הם שהמיטו עליהם את הפורענות; שאכן ראוייה היתה עירם, בשל כובד חטאיה, לחורבן.

17. כפי הנראה, לא נצטווה ירמיהו לומר זאת לעם, ורק במהלך נאום ההצטדקות שלו (כ"ו, יג) הזכיר במפורש את האופציה של תשובה, ובעקבותיה ביטול הגזירה. ברם יש חולקים על אינטרפרטציה זו. לעניין זה ראה: ג' ברין, **הנביא במאבקיו** (תל"אביב תשמ"א), עמ' 35. על הקרבה שבין סיפור זה למעשה יונה, ראה להלן.
18. מתוך דברי ההתרה של יונה (ד', ב), שמשמעותם: "כבר מלכתחילה ידעת, שאין לך כל כוונה לקיים את דבריך" (ראה בהמשך), יש אולי להסיק, שהי' לא אמר לו, שמטרת שליחותו היא, בסופו של דבר, אי התקיימות נבואת החורבן.
19. מוטיב "ארבעים יום" מופיע גם בסיפור המבול, ובהקשר של השמדה כללית (בראשית ז', יז ואילך); אך ראה גם הערה 22 להלן.
20. לדעת הדרשן (סנהדרין פ"ט, ע"ב), אכן – בראייה לאחור – נתקיימו בנינוה דברי הנבואה, "ונינוה נהפכת" – לטובה! אברבנאל רואה באינטרפרטציה זו פשט גמור, וגם מבין החדשים יש הרואים משמעות נסתרת כזו בלשון הנבואה. אך סוג זה של פרשנות מצוי במדרשי חז"ל. השווה למשל המשמעות האחרת. המילולית, "העלהו" (בראשית כ"ב, ב). הניתן בב"ר פני"ו, ח לציווי. ראה היינמן, **דרכי האגדה**² (ירושלים תשי"ד), עמ' 117-121. אכן, מבחינה לשונית, כאשר ההוראה של "הפך" הוא 'השתנה', מצורף לו משלים (בדרך כלל עם ל'), המציין, למה נהפך; וכאן מתבקש המשלים, כגון: "נהפכת לטוב".
21. לאחרונה רווחת הדיעה, המנוסחת בוואריאציות אחדות ובשינויי דגשים, שמחאתו של יונה היתה על השימוש שעושה ה' במידת החסד, בניגוד לכללי הצדק. ראה כהן, עמ' 87-88; סימון, עמ' 291, 312. ובספרות המובאת שם; אביעזר; השווה לוי. לעומתם סבור רופא (עמ' 140-141), שיונה בא בטרוניה על עצם העובדה שאין ה' מקיים את דברו (השווה במדבר כ"ג, יט; שמואל א' ט"ו, כט).
22. קורא הסיפור ייזכר, שגם בתפילות משה, לאחר מעשה העגל, מופיע מוטיב "ארבעים יום" בהקשר של מחילה וחנינה. (על הקשר של שמות ל"ד עם סיפורנו ראה להלן).
23. על הקשר שבין שני העניינים האלה ראה בהמשך.
24. ראה צ' סלושץ, "תשובת אנשי נינוה בעיני חז"ל", **שמעתין** 10 (תשכ"ו), עמ' 40 ואילך. מנגד יש דרשנים הממעיטים את דמותם של אנשי נינוה ואת ערך תשובתם; ראה א"א אורבך, "תשובת אנשי נינוה והיכוח היהודי-נוצרי", **תרביץ** כ (תשי"ז), עמ' 118-122; היינמן, **דרכי האגדה**, עמ' 48 ואילך.

אין הם מתאמצים לחפש את האשם על ידי הטלת גורלות ועל ידי חקירה ודרישה, בשלמי הרעה הזאת להם (הקבל א', ז ואילך)²⁵. אפשר שבתוך תוכם קיננה ההכרה, שאכן הם רעים וחטאים מאוד (ראה בראשית י"ג, יג), שקיומה של עירם אינו מובטח, ושכל רגע עלול להקיץ עליהם הקץ^{25א}.

3. מטעם המלך וגדוליו

מעניין, שאת תפקיד הנביא, הקורא לעם לבקש רחמי שמים, נוכח האסון הקרב (ראה, למשל, יואל ב', יג ואילך), ממלא במקרה זה, כביכול, דווקא מלך נינוה, ולא יונה²⁶. הבה נשווה את הקריאה לתשובה, המופנית אל אנשי נינוה, עם דברי הנביא יואל²⁷:

יואל ב', יב-יד	יונה ג', ה, ז-ט
"וגם עתה, נאם ה',	
שובו עדי בכל לבבכם	"ויקראו אל אלקים בחזקה וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם (ויקראו צום, וילבשו שקים) האדם והבהמה... אל יטעמו מאומה ויתכסו שקים...
ובצום ובבכי ובמספד	(וישובו...)
ושובו אל ה' אלקיכם	(ראה ד', ב) ²⁸
כי חנון ורחום הוא ארץ אפים ורב חסד ונחם על הרעה.	מי יודע ישוב ונחם האלקים ושב מחרון אפו ולא נאבד."
מי יודע ישוב ונחם (ה' אלקיכם) והשאיר אחריו ברכה..." ²⁹	

25. סימון, עמ' 311.
 25א. בניגוד לאופן שהמדרש מצייר בו את אנשי סדום. כמי שאינם מנסים לראות מעבר למציאות של הרגע (מדרש הגדול על בראשית י"ט, יד [מהדי מרגליות עמ' שיט]).
 26. גם בפרשת האנייה לא יונה הוא המעודד קריאה אל האלקים, אלא דווקא רב החובל הוא הפונה בדרישה זו (א', ו; וראה גם להלן הערות 31, 48).
 27. על הקירבה שבין שני המקומות הללו ראה: מגונט, עמ' 138, הערה 45; H.W. Wolff, *Studien zum Jonabuch* (Köln 1965), pp. 67-71.
 28. על ההקבלה הזאת נעמוד בהמשך.
 29. גם לתפילה אל ה' בלשון "חוסה" (יואל ב', יז) יש כמו הד בסוף ספרנו (ד', י-יא); ראה: וולף (הערה 27 לעיל).

הנחיותיו של מלך נינוה כוללות כמה עניינים. הוא מכוון את מעשי הזעקה והקריאה לאלקים, את שיתוף בעלי החיים בתענית ובהתכסות בשקים³⁰, והחשוב מכול: הוא מצווה על תיקון המעשים ועל שיבה מן החמס.

מן הראוי להאזין יפה גם לדברי הסיום המהוססים, בדבר אפשרות ההצלה, "מי יודע – – –!" גם בפרשת האנייה מביע רב החובל³¹ תקווה מהוססת כזו, "אולי יתעשת האלקים לנו ולא נאבד" (א', ו). לשונות דומים אנו מוצאים גם בפי עמוס (ה', טו) ובפי נביאים אחרים. וגם זאת אחרי שיעשו את כל מה שנתבע מהם! כולי האי – ו"אולי"!! (ראה חגיגה ד', ע"ב). כאן נראית לעינינו ענותו של העושה תשובה בכל לבו. הוא אינו תובע סליחה וקריעת גזר דינו בזכות חזרתו בתשובה. הוא מכיר בזה, שחזרתו על העבר וקבלתו לעתיד אין בהן כפרה על המעשים שעשה, ואין הן יכולות לבטל אותם מעיקרא. אין אפשרות להחזיר לאחור את גלגל הזמן ולגרס למעשה שלא יהיה עשוי. השב בכל מאודו יודע, שאת החטא אפשר למחוק רק על ידי מעשה נגדי של עונש. הוא ניצב שפל ברך לפני בוראו, ואומר, שגם אם עתה, לאחר מעשה התשובה, יצא אל הפועל אותו עונש שנגזר עליו, יקבל אותו באהבה וללא טרזניה, ואף לא יתחרט על שטרח לשוב. הוא מייחל לרחמים, אך אינו מעז אלא לבקש, מתוך כניעה גמורה, שהקב"ה בחסדו ימחל ולא יעניש אותו כפי הראוי לו³².

4. מן החמס אשר בכפיהם

כבר עמדו על ההקבלה ועל הדמיון שבין סיפור אנשי האנייה ו"תשובתם" אל ה' ובין סיפור אנשי נינוה³³. הסיפור הראשון משמש בידי המספר גם מעין רקע להבנה ולהשוואה. גם בסיפור האנייה עומדים האנשים בפני סכנת כיליון. האסון הממשמש ובא נקרא בשני המקומות "הרעה" (א', ז, ח; ג', י). בשני האירועים יש תגובה מיידית, ספונטנית, על ידי התמון, ורק אחר כך מצטרפת דמות המנהיג, המוסיף ומכוון את הפעילויות. פעולותיהם של אנשי האנייה הינן הן מן התחום הטבעי (השלכת המטען, הגורם לשקיעת הספינה), והן מן התחום העל-טבעי (זעקה אל האל/ים); ובדומה לזה, כפי שנראה להלן, עושים אנשי נינוה. המלים המנחות הן אמצעי אמנותי רווח מקובל בספרנו³⁴. אחת מהן היא הפועל החוזר "הטיל"³⁵, ובהמשכו הצירוף "אל הים":

30. גזירת הכליה חלה גם על בעלי החיים; השווה בראשית ו', ז. חז"ל ראו בסיגוף שהוטל על הבהמות מעשה סחטנות (ירוש' תענית ב' ה"א [סי' ע"ב]). בהכפלה של "אל ירעו" (ג', ז) יש אולי לראות משחק מלים (השווה פס' ח); ראה: D.L. Christensen, "Anticipatory Paronomasia in Jonah 3:7-8 and Genesis 37:2", RB 90 (1983), pp. 261-263.

31. הוא מופיע כעין מלך האנייה, במקביל למלך נינוה; ראה הערה 23 לעיל ו-33 להלן.

32. השווה סימון, עמ' 312.

33. השווה מגונט, עמ' 65, ואילך; סימון, עמ' 298 ואילך.

34. ריכוז המלים המנחות ראה אצל מגונט, עמ' 13 ואילך; סימון, ואחרים. הרשימה בתוך **בשדה חמד** לר (תשנ"א), עמ' 80-87, הינה חלקית.

35. השווה כהן, עמ' 92; מגונט, עמ' 16.

וה' הטיל רוח גדולה	אל הים	(ויהי סער גדול בים...)	(א', ד)
ויטילו את הכלים	אל הים.		(א', ה)
שאוני והטילוני	אל הים	(כי בשלי הסער הגדול עליכם)	(א', יב)
וישאו את יונה ויטילוהו	אל הים		
— ויעמוד הים מזעפו (א', טו).			

אל מול הסער הכבד שהטיל ה', מנסים המלחים פתרון של השלכת הכלים אל הים. ברם במהרה מתברר להם, כי לא השליכו את הדבר הנכון אל הים, ושהיה עליהם להטיל אל הים את מה שגרם להם את הרעה הזאת: את יונה³⁶. נוכחותו של יונה באנייה איימה על קיומה, כנוכחותו של החמס המאיים על קיום נינוה. ואכן, כאשר הטילו את יונה אל הים, בטלה הסערה. מבחינה ספרותית, פעולה זו מקבילה לסילוק החמס אשר בכפיהם של אנשי נינוה³⁷.

ברם, בעוד שמן הבחינה העניינית מספיקה פעולה זו בשביל להציל את אנשי האונייה, שלא חטאו, ולא בעטיים התחולל הסער הגדול — האם מספיקה פעולה כמו זו כדי להציל את אנשי נינוה החוטאים? תשובתו של יונה על שאלה זו היא שלילית; וגם לאחר מחילתו של ה' ממשיך יונה במאבקו.

ב. להציל לו מרעתו

1. וירע אל יונה

באותה לשון עצמה של תיאור מעשה התשובה של אנשי נינוה "כי שבו איש מדרכו הרעה" (גי, ח, י), ושל היענותו של ה': "וינחם האלקים על הרעה" (גי, י), מסופר על מה שגרם הדבר הזה ליונה: "וירע אל יונה רעה גדולה" (די, א). אך לא על מעשה התשובה היה יונה מצר. לגביו מעשה התשובה אינו מעלה ואינו מוריד. הוא מצהיר, "כי ידעתי כי אתה אל רחום וחנון... ונחם על הרעה" (די, ב), אך אין הוא מזכיר כלל "כי ידעתי כי שוב ישוּבו מדרכם הרעה". מבחינתו, החזרה בתשובה משמשת רק תואנה ביד ה' שלא לבצע את גזר הדין הראוי לנינוה-סדום; כלומר: שלא לעשות צדק! היותור על הבאת הרעה על נינוה החוטאת היא אשר גרמה ליונה רעה גדולה³⁸.

36. הניסיון לחמוק מהטלתו אל הים על ידי חתירה אל היבשה נכשל אף הוא, כי הים הולך וסוער עליהם (א', יג).

37. ושם הניסוח "ויטילו... להקל מעליהם" (א', ה), ולא "להקל מעליה" (מעל האנייה) יש בו כדי לרמוז להקבלה זו. ריבוי עוונות מתואר כמשא כבד (ישעיהו כ"ד, כ; תהלים ל"ח, ה, ועוד). השווה גם: "ותשליך במצלות ים כל חטאתם" (מיכה ז, יט); ואותה לשון במזמור התפילה של יונה (כי, ד): "ותשליכני מצולה בלבב ימים". על מעשה טכסי של השלכת עוונות לים אצל בני תרבויות שונות, ראה: שי ורגון, **ספר מיכה** (בדפוס), הערה על מיכה ז, יט; ושם ספרות.

38. כשם שמבקשים סמליות בשמו של הנביא (הערה 11 לעיל), כך ביקשו בשמו של אביו, "אמתיי", כאילו הוא כינוי, "איש האמת" (השווה ירושי סנהדרין י"א, הל"ז ג' ע"ב). בציון שם האב (א', א) יש אולי יותר מאשר ציון מוצאו של הנביא. תן דעתך לזה, שאין המספר מציין את שם מקומו של הנביא (השווה מלכים ב' י"ד, כה) ואת זמנו. אפשר אפוא שהזכרת "בן אמתיי" אינה רק בגדר מסירת אינפורמציה על מוצאו. יש מתכמינו שביארו את בריחת יונה משום החשש, שיקראו אותו "נביא שקר" (פרקי דר' אליעזר, ט). פרשה כזו של נביא המאיים בחורבן נמצאת בירמיהו כ"ו. ירמיהו מואשם בנבואת שקר, והעם רוצה לדון אותו למיתה. יש קירבה לשונית בין פרק זה, במיוחד בנאום ההצטדקות של ירמיה, לבין סיפור יונה:

וכאן יונה חוזר ומתפלל. דומה שיש בהקשר זה שימוש מיוחד בפועל "ויתפלל" (ד', ב): הוא מדבר עם אלוקיו משפטים (ראה ירמיהו י"ב, א)³⁹. הוא מזכיר את מידות הרחמים של ה' (ראה לעיל) וכאמור – לאחר קריעת גזר הדין. יונה מעיד על עצמו, שידוע ידע, שאלו הן דרכיו של ה', וכבר ברגע קבלת השליחות על אבדן נינוה הבין, שיגולו רחמיו וחסדו על מדותיו; ומשום כך קידם לברוח תרשישה (ד', ב).
 ראינו לעיל את הקירבה שבין לשון ספרנו לבין יואל ב'. צד מעניין אחר העולה מהשוואת שני המקומות הללו הוא הזכרת מידותיו של ה', כתכונות ידועות ומוכרות, ובניסוח כמעט זהה.

יונה ד', ב

יואל ב', יג

"כי ידעתי,
 כי אתה אל חנון ורחום
 ארך אפים ורב חסד
 ונחם על הרעה".

"כי חנון ורחום הוא
 ארך אפים ורב חסד
 ונחם על הרעה".

מידותיו אלה של ה' – מידות רחמים, אשר הודיע ה' למשה, לבקשתו "הודיעני נא את דרכיך" (שמות ל"ד, ה-ז)⁴⁰ – משמשות בפי יואל כבסיס וכהנמקה לכך, שיש טעם לפנות אל ה' ולבקש ממנו רחמים, כי הוא חנון ורחום⁴¹. שלא כבספר יואל, שם מוזכרות מידות

יונה

ירמיהו כ"ו

א', ו: אולי; ד', ט: מי יודע –
 ג', ח: וישבו איש מדרכו הרעה (וכן ג', ז)
 ג', י: וינחם האלקים על הרעה (וכן פס' ו)
 אשר דבר לעשות להם

ג: אולי –
 וישבו איש מדרכו הרעה
 ונחמתי על הרעה
 אשר אנכי חשב לעשות להם
 (וכן פס' יג: וינחם על הרעה
 אשר דבר אליכם; ופס' יט)
 יד: ואני הנני בידכם;
 עשו לי כטוב וכישר בעיניכם
 טו: ...אם ממתים אתם אתי
 דם נקי אתם נתנים עליכם
 כי באמת שלחני ה'
 יט: ואנחנו עושים רעה גדולה

(השווה יונה א', יג)

(השווה יונה א', יד)

א', יד: ואל תתן עלינו דם נקיא

(ביונה: נמצא תכופות)

אכן, אפשר שאין זה אלא שימוש בלשונות מוכרים ותו לא; כך למשל הלשון "וישבו איש מדרכו הרעה" חוזרת הרבה בספר ירמיהו; ראה מונוט עמ' 71. (מקובל לראות את כתיבתו של ספר יונה בתקופה שלאחר החורבן, כמובח מלשונו; ראה: א' רופא, עמ' 128 ואילך). אך שמא יש לראות בספרנו גם מעין הד לסיפור ירמיהו נביא האמת?

39. השווה: ש"ר הירש, **חורב** (תרגם מ"ז אהרנון), תש"ג, עמ' 446-447.

40. המידה "ונחם על הרעה" אינה מנויה כאן: אבל לשון כמו זו מופיעה בתפילת משה לאחר מעשה העגל (שמות ל"ב, יב), וכן בתיאור היענותו של ה' לתפילה (שם, פס' יד). השווה גם ירמיהו כ"ו, יג (וכן י"ח, ח – ולעומתו י"ח, ט). השווה גם דעת רופא (עמ' 140-141). ללשון "שוב מחרון אפך" אשר בתפילה זו של משה יש מקבילה בדברי מלך נינוה "ושב מחרון אפוי" (ג', ט).

41. במקומות אחרים נזכרות מידות אלו, בניסוחים שונים, בפנייתו של המתפלל. כך לאחר חטא המרגלים (במדבר י"ד, יח): תהלים פ"ו, טו: נחמיה ט', יז, או בדברי שבח ותודה: תהלים ק"ג, ח: קמ"ה, ח.

אלו בפיו של הנביא הקורא לחזרה אל ה', בספרנו אין המידות הללו מושמעות בפיו מלך נינוה, המעורר את העם לשוב בתשובה, אלא מפיו של יונה, ואף זאת רק לאחר שבטלה הגזירה (מלך נינוה אינו יודע אותן, והאפשרות, שהאלקים ינחם וישוב מחרון אפו, מועלית בלשון של "מי יודע – – –"). בפיו של יונה הן משמשות בסרקאזם, בלעג מר¹: הרי ידוע ידע מלכתחילה שאין ה' מתכוון כלל לבצע את איומיו, ובוודאי ימצא דרך להסתלק מהם. משום כך צדק בזה שהתמרד כבר ברגע שהוטלה עליו השליחות, בלא להמתין ולראות איך יפול דבר. עתה, לאחר שמילא את אשר הוטל עליו, תובע הוא את זכותו למות – אותה זכות שלא ניתנה לו קודם לכן⁴².

יונה ניצב כאן כמי שידוע הכול. הכול מחוור לו, ודרכו ישרה לפניו. אין הוא שואל, כמשה, "הודיעני נא את דרכיך", אלא כקורא תגר. משם כך גם אינו זוכה למענה מפרש ומבהיר מאת ה'. תגובת ה', "ההיטב חרה לך?" נראית ליונה בוטה, לא אדיבה⁴³, והוא אינו משיב, אלא פותח בשורה של עשיות, שתכליתן צבירת הוכחות לצדקת טיעונו נגד הסליחה הבלתי ראויה לנינוה. רק מאוחר יותר, כאשר תחזור ותישאל השאלה, "ההיטב חרה לך" (ד', ט), יבין יונה שאין זו רק התבטאות לא מנומסת של ה', אלא שאלה דידקטית, והיא אשר תוליך אל המענה הסופי של ה'. אך לפי שעה מתבצר יונה בעמדתו. הוא מתיישב לו מחוץ לעיר, כדי לחזות בעיניו את שובם של אנשי נינוה לסורם, עתה משחלפה הסכנה. שהרי הלקח הבלתי-חינוכי נלמד: אדם יכול לחמוק מלשאת בתוצאות מעשיו; די לו בזה שיקבל על עצמו, שמכאן ולהבא לא יחזור על פשעיו – וכל חטאיו הראשונים יימחקו. יונה משוכנע שתהליך השיבה אל מעשיהם הקודמים יחל במקדם או במאוחר, ואת זה מסמלת עשיית המעון הזמני, הסוכה⁴⁴.

2. להציל לו מרעתו

והנה, פעולתו הבאה של ה' הנוכרת כאן היא הצמחת הקיקיון, "להיות צל על ראשו" של יונה, ובניסוח נוסף: "להציל לו מרעתו" (ד', ו). מהי מטרת מעשה הקיקיון? סימון סבור, שיש לראות בהצמחת הקיקיון מחוות פיוס כלפי הנביא הפגוע. רק כך אפשר, לדעתו, להבין את הביאור הערכי שנותן הכתוב לפעולה זו: "להציל לו מרעתו", בנוסף לתיאור הפרגמטי-אובייקטיבי, "להיות צל על ראשו". רעתו" זו, לדעת סימון, אינה אלא

42. סימון, עמ' 312; אביעזר, עמ' 27.
43. פסגת הסרקאזם היא בהזכרת המידה האחרונה, "ונחם על הרעה"; בזה יש התייחסות ישירה למעשהו של ה' (ג', ק). ובאותה לשון.
44. עם זאת אין לשון תפילה יוצאת מידי פשוטה, כשימושה הרגיל, היינו בקשת תחנונים. בבקשה, שעתה יטול ממנו את חייו, הפתיחה "אנא ה'" אופיינית ללשון תפילה, והיא גם פותחת את תפילת המלחים (אי', יד); ראה מגונט, עמ' 117, הערה 33.
45. משמעותה של המלה "היטב" בהקשר זה נתפסה בפנים שונות. נראה שזהו תואר פועל בהוראה של "הרבה מאד"; ראה בעיקר דברים ט', כא; מלכים ב' י"א, יח.
46. כך נראה לנו לבאר את המשפט "עד אשר יראה מה יהיה בעיר" (ד', ה). ויש מבארים, שהיה זה עדיין בתוך ארבעים היום שנקצבו לנינוה, ויונה המתין מחוץ לעיר לראות, מה בסופו של דבר יקרה לעיר, האם ה' יישאר איתן בהחלטתו לחון את העיר (כך, למשל, א' ארליך, **מקרא כפשוטו**, ג: דברי נבואה (ברלין תרס"א), עמ' 427; ראה גם הדיון אצל סימון, עמ' 302, הערה 25). ברם, אם זה היה אחרי שה' ביטל את גזר דינו, אין עוד משמעות ליום הארבעים, כי אז לא יתרחש דבר; והאפשרות, שהיה זה לפני שה' החליט למחול לאנשי נינוה, אינה תואמת את הכתובים, ואי אפשר להבין את התפרצות חרונו של יונה (ד', א ואילך).

אותה "רעה גדולה" (ד', א), שגרמה לו חנינת נינוה; והצמחת הקיקיון המתיקה אותה, וגרמה לו ל"שמחה גדולה" (ד', ו)⁴⁷.

ברם, כיצד יתיישב זה עם זימון התולעת, המביאה לאבדנו של הקיקיון; השמש הקופחת, ורוח הקדים! לנו נראה, שיש להבחין היטב בין הבנתו של המספר, שהוא חולק אותה עם הקורא, לבין תחושתו של יונה. הציון החוזר "יומן ה'", הנזכר בקשר לדג, לקיקיון, ואחר כך בקשר לתולעת ולרוח הקדים, אינו רק הערכה של המספר, אלא כוונתו לומר, שגם יונה הבין – אולי רק כעבור זמן מה – שאלו הם שליחים אלמים של ה'. השליחים הללו מופעלים כלפי יונה, ובאמצעות ה' מדבר אליו⁴⁸. הביטוי "להציל לו מרעתו", האמור על הקיקיון, הוא הערה אירונית של המספר, המתייחסת – בדרך של משחק מלים – אל "להיות צל על ראשו": זוהי ה"רעה", שממנה מציל הקיקיון את יונה!⁴⁹ הערה זו מבליטה את הנלעג שבהתייחסותו של יונה: "וישמח יונה על הקיקיון שמחה גדולה". הנה כך רוצה המספר להראות לנו, איך צרתו הפרטית, הפעוטה, של יונה, ויהא עניינה רק שאיפה למעט צל, מעסיקה אותו לא פחות מהאסון הנורא אשר צפוי היה לעיר נינוה. ברגע זה נתון יונה כל כולו לרגשות השמחה על הקיקיון המבורך. ספק אם באותה שעה נתן יונה דעתו על כך, שאפשר שלצמיחה מפתיעה זו של הקיקיון יש משמעות מיוחדת. ואולי סבר יונה, בטעות, שבזה רצה ה' לרכך במקצת את רישומם של דבריו הבוטים אודות ההתייחסות של יונה (ד', ד). מסתבר שרק מאוחר יותר ראה בזה יונה מעשה של "יומן ה'", רק לאחר שהי מינה את התולעת, את השמש היוקדת ואת רוח הקדים, שכולם חברו יחד לייבש את הקיקיון של יונה ואף לפגוע בגופו. אז נוכח הנביא לדעת, שהצמחתו הנסית של הקיקיון הייתה בכדי ליבשו למחרת, וכל זה מכוון לפגוע בו – ומבלי שיבין את הטעם לכך⁵⁰. אותה כפייה בלתי מובנת של רצון ה' עליו, הנראית בעיניו כשרירות לב של החזק ממנו, ושבכוחה אילץ אותו לבצע את השליחות שלא חפץ בה, מוצאת לה מעין המשך שרירותי: ה', כביכול, שמהו למפגע לו! כביכול, ה' בא עכשיו

47. שם, עמ' 314.

48. גם באמצעות הרוח הגדולה והסער הגדול דיבר ה' אל יונה. כאן לא נזכר "יומן ה'"; אולי משום שבמקרה זה היה גלוי לעין כול, שבאמצעותם מודיע ה' ליונה, שהוא בעקבותיו, ושאינו הוא יכול לברוח, ואת זה הבין יונה מיד; ואילו את שליחותם של השלוחים האחרים הבין יונה רק כעבור זמן. בניגוד לזה מסביר סימון את הימנעותו של יונה מלקרוא לאל בעת סערת הים, שיונה משלה עצמו, שאין לסערה כל קשר לבריחתו (שם, עמ' 309). קשה לקבל גישה זו. הרי בסופו של דבר מגלה יונה למלחים, כי מפני ה' הוא בורח; וכאשר הם חוזרים ושואלים אותו עצה, במין תמימות מופלאה, מה יעשו לו וישתוק הים מעליהם, רק אז הוא מורה להם להשליכו אל הים (א', י-יב). ברור לחלוטין, שכבר קודם לכן הבין היטב, שהסערה היא תגובה על בריחתו. הוא אומר במפורש, "כי יודע אני, כי בשלי הסער הגדול הזה עליכם" (שם). מדוע אמר אין הוא מצטרף אל קהל המתפללים וזועק אף הוא אל אלוקיו, ברגע שבשלה הכרה זו בלבד? אין זאת כי אם התעלמות מדעת מן הסערה, כיון שפנייה אל ה' הינה ככניעה. דומה שאת זאת רוצה המספר להדגיש, כאשר הוא מעמת את זעקות המלחים איש אל אלוקיו עם התחמקותו של יונה על ידי בריחתו אל זרועות השינה. לעומת הסצינה בעת המבחן בהר הכרמל, כאשר אליהו מציע "וקראתם בשם אלהיכם – ואני אקרא בשם ה'" (מלכים א' י"ח, כד), בולטת כאן הימנעותו של יונה מלקרוא אל ה' אלוקיו (ראה גם הערה 26 לעיל). על המוטיבים הדומים שבסיפורי אליהו ויונה, ראה מגונט, עמ' 67 ואילך.

49. בדרכים שונות ניסו ליישב את הצורך בקיקיון לצל, בנוסף על הסוכה. ראה אצל סימון, עמ' 134, הערה 40.

50. ושנא יש לראות, במישור הספרותי, ברוח הקדים מעין מענה לצידוק שמביא עתה יונה על ש"קידם" לברוח תרשישה (לפועל "קדם" יש כרגיל קונוטציה חיובית); והרוח היא המשך לרוח, שהטיל ה' אל הים. בעת שירד יונה אל האנייה. הנוכל גם לראות הד לזה בתהלים מ"ח, חז:

עמו חשבון (השווה לזה איוב יי, טז-יט). אם זו ענישה – יונה מתקומם כנגדה, כיוון שגם עתה הוא מאמין בכל לבו בצדקתו. בקשתו החוזרת למות אינה אפוא בשל חולשתו וסבלו הגופניים, שהרי הללו היו מביאים אותו להתפלל למעט צל, לרוח צוננת וללגימת מים.

ברם, לא יהיה זה נכון לראות בתוספת המפריזה, "היטב חרה לי עד מות", איבוד פרופורציה בין גורל נינוה לגורלו האישי. יונה אינו מבחין בקשר שבין יחסו אל הקיקיון לבין יחסו של ה' כלפי נינוה, ורק הסברו המפורש של ה' העמיד אותו על הדמיון שבין הסיטואציות. בזה יש יתרון מסוים לקורא הספר על פני גיבור הספר, יונה: הקורא הנבון כבר חש בקשר שבין הדברים, מתוך שהובאו לפניו – ובמרחק של פסוקים מעטים זה מזה – התבטאויותיו של יונה לאחר חנינת נינוה ולאחר כמישת הקיקיון, וניכר שהדמיון שביניהן אינו מקרי⁵¹. אפשר לראות במעשהו זה של ה' מעין בבואה לאיסטרטגיה של ה"משל השיפוטי" (שמואל ב' י"ב, א-יב; מלכים א' כ', לח-מג), בהיפוך: תשומת לבו של המעורב בדבר נמשכת אל עניין אחר, צדדי (כאן: אל הקיקיון וקורותיו); התייחסותו אל עניין זה הופכת להיות משל, שמתוכו נלמד הלקח לנושא העיקרי⁵².

3. ואני לא אחוס?

אכן, הקב"ה דוחה מכול וכול את עמדתו של יונה, השוללת את השימוש בסליחה, והתובעת ביצוע גזר דינו של החוטא ואי-התחשבות במעשה התשובה. אך האם יהיה נכון לומר, שהנביא טועה? במישור העקרוני בוודאי שהצדק עמו. הקב"ה אינו אומר שמן הבחינה המשפטית יונה אינו צודק. הקב"ה מכניס כאן גורם חוץ-משפטי: רחמי ה' על מעשי ידיו. הצורך בזה הומחש באמצעות מעשה הקיקיון (ד', י-יא). זה היה הגורם להיעתרות לתשובת אנשי נינוה.

האם מסכים יונה מעתה עם רבו? האם זוהי שתיקה של המספר, הבוחר בנקודה זו לסיים את הויכוח – בהשמעת דבר ה', ואין לו עוד עניין באיש יונה? או שמא זוהי שתיקה של יונה? ומה אומרת שתיקה זו: האם היא כהודאה וכקבלה⁵³, או שמעמתבצר עדיין יונה בעמדתו הקודמת? דבר זה מסור לקורא; כשם שגם אין לדעת, אם לאחר פרשה זו חזר ה' ושלח את יונה בשליחות נוספת כלשהי.

תהא משמעות ה"סיום הפתוח" הזה אשר תהא. עצם הצגת עמדתו של יונה טמון בה לקח חינוכי-דתי חשוב. יש ללמוד מכך, שלא נטעה לחשוב, שהתשובה, ובעקבותיה הסליחה, הינן חלק מן הסדר הטבעי של העולם, דוגמת מקומו של הגשם במחזור המים. אדרבה, בהתאם לסדר הטבעי של העולם, התוצאה ההכרחית של החטא היא ענישה

51. במשמעות מענהו של ה' עסקו רבים. ראה, למשל, ל' פרנקל, "האנטיתזיה כיסוד ספרותי במקרא", בתוך: ב' אופנהיימר (עורך). **מחקרים לזכרו של יעקב ליוור** (תל-אביב תשל"ב), עמ' 129-146 (לענייננו: 146-143); הנ"ל, "ורחמי על כל מעשיו", **מעיינות, מאסף לענייני חינוך והוראה**, ט: **ימים נוראים** (ירושלים תשכ"ח), עמ' 193-207; סימון, 315-316; אביעזר. במענהו זה אין ה' נתייחס כלל לחזרת אנשי נינוה בתשובה, וסליחתו מנומקת בזה שהוא חס על העיר ויושביה.

52. על ה"משל השיפוטי" ראה: א' סימון, "משל כבשת הרש בחינת 'משל שיפוטי'", **בר אילן ז-ח** (תש"ל), עמ' 9-37.

53. ראה ילקוט שמעוני ח"ב תקנא.

והרס: "חטאים תרדף רעה" (משלי י"ג, כא; ראה גם ירושי מכות פ"ב, הלי"ה [ל"א, ע"ד]).
האפשרות הניתנת לאדם לסגור את החשבון הקודם באמצעות התשובה, ולמעשה לבטל
את העבר מעיקרא, היא מתנת חנינם של ה'. הכרה זו חייבת להיות חרוטה על לוח לבו של
האדם, וידע להכיר תודה על חסדו זה של ה'.

מפתח ביבליוגרפי

- אביעזר — נ' אביעזר, "ספר יונה. עימות רעיוני בין הנביא והקב"ה", **שמעתין** כג
(83 תשמ"ו), עמ' 25-27.
- גויטיין — ש"ד גויטיין, **עיונים במקרא** (תל-אביב תשכ"ז), עמ' 80-87.
- וינברג — צ' וינברג, "בשורת ספר יונה", **שמעתין** כו (95 תשמ"ט), עמ' 22 ואילך.
- כהן — G.H. Cohn, *Das Buch Jona im Lichte der biblischen Erzählkunst*, Assen 1969.
- לוי — Etan Levine, "Jonah as a Philosophical Book", *ZAW* 96 (1984), pp. 235-245.
- מגונט — J. Magonet, *Form and Meaning. Studies in Literary Techniques in the Book of Jonah* (Beitrage zur biblischen Exegese und Theologie 2), Frankfurt/M 1976.
- סימון — א' סימון, "ספר יונה — מבנה ומשמעות", **ספר י"א זליגמן**, עורכים א' רופא
ו' זקוביץ, כרך ב (ירושלים תשמ"ג), עמ' 291-317.
- קויפמן — י' קויפמן, **תולדות האמונה הישראלית**, כרך ב (תל-אביב תש"ז),
עמ' 279-287.
- רופא — א' רופא, **ספורי הנביאים** (ירושלים תשמ"ג), עמ' 128-144.

שולחן הנשיאות במסיבת הסיום של שנה"ל תנש"א